

УДК 502.4:502.75:556
© 2013

**Б.О. БАРАНОВСЬКИЙ,
В.В. МАНЮК,**
кандидат біологічних наук

В.В. ДЕМ'ЯНОВ,
головний інженер

П.Т. ЧЕГОРКА,
старший науковий співробітник

Ю.І. ГРИЦАН,
доктор біологічних наук

*ДНУ імені Олеса Гончара–
Державний регіональний проектно-
вишуквальний інститут
“Дніпроводгосп”–ІСГСЗ НААН
України–Дніпропетровський
державний аграрний університет*

Надається узагальнене біологічне обґрунтування необхідності створення в басейні р. Оріль національного природного парку з урахуванням багатства ландшафтів Приорілля. Наявність парку відповідатиме довгостроковій державній політиці з розбудови екологічної мережі регіону. Підкреслюється, що сучасний стан екосистем Приорілля характеризується значним біорізноманіттям, яке є складовою частиною раритетного заплавно-терасового фітокомплексу.

Річка Оріль через віддаленість від промислових центрів є однією з найменш трансформованих річок Степової зони України. Басейн річки розташований на території Дніпропетровської, Полтавської та Харківської областей. Річка протікає по території Придніпровської низовини, яка складена потужним шаром осадових порід, тому її басейн має розвинену гідрографічну мережу, яка налічує 127 приток різного порядку (довжиною більше 10 км), а також велику кількість озер і стариць (лише у долині Орілі понад 100 озер з власною назвою) і боліт [9].

Найбільші притоки річки – Чаплинка, Стара Оріль, Прядівка, Журавка, Мокра Маячка, Заплавка, Мокра Лип'янка, Орчик, Берестова, Багатенька, Багата, Вошівка, Орілька. Басейн Орілі розташований у межах двох географічних зон України – Степової і лісостепової. Усе це обумовлює велике різнома-

СУЧАСНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ
СТАН БАСЕЙНУ РІЧКИ
ОРІЛЬ У КОНТЕКСТІ
СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ПРИРОДНОГО ПАРКУ
“ПРИОРІЛЬСЬКИЙ”

ннтя флори та фауни в долині річки. Однак унаслідок багаторічного антропогенного впливу річка Оріль та її долина все-таки зазнали значної трансформації природних екосистем. Великі лісові масиви в долині Орілі та на міжріччях поступово були знищені. На думку відомого дослідника лісів С.А. Генсірука [8], на межі I тисячоліття н. е. вся територія Орільсько-Самарського межиріччя була вкрита лісами.

До будівництва Дніпродзержинського водосховища (1964 р.) Оріль впадала у Дніпро біля с. Шульгівка Царичанського району, тепер її старе гирло відсічене дамбою водосховища, і річка направлена по новому штучному руслу (каналу). Її нове гирло знаходиться біля с. Кіровське в передмісті Дніпропетровська. У 1970–1981 рр. уздовж р. Оріль збудовано канал Дніпро-Донбас, який значно змінив її гідрологію [9]. Між селами Гупа-

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

лівка та Нехвороща річка змінила напрямок течії. Від 133,5 км вона протікає спочатку по своїй лівій притоці Грякова (1,1 км), далі по штучному руслу дренажного каналу вздовж каналу Дніпро-Донбас (2,9 км) і впадає у ліву притоку р. Заплавка, по якій тече 8,4 км, потім знову впадає у своє русло – на 118,2 км. Останніми роками (2009–2013) ведуться роботи з відновлення течії ріки на даній ділянці по старому руслу.

Ще більш серйозні зміни починаються біля с. Личково і вище, до гирла р. Орілька, де канал Дніпро-Донбас 20 разів перетнув русло Орілі. Відсічені лівобережні частини русла загальною довжиною 53,9 км перетворилися на стариці, а замість них прокладено 10 спрямляючих каналів довжиною 24,3 км. Довжина ріки зменшилася на 29,6 км. Спрямляючі русла являють собою канали-перекати невеличкої ширини і глибини. Для відведення поверхневого стоку з відсіченої частини річкової заплави вздовж каналу Дніпро-Донбас прокладено дренажні канали та збудовано водопропускні споруди – дюкери і акведуки. Це призвело до значних змін площ басейнів лівобережних приток, перерозподілу поверхневого стоку, об'єднання декількох і утворення нових приток. По каналу Дніпро-Донбас вода із Дніпродзержинського водосховища надходила до Орільківського водосховища (у гирлі р. Орілька). Нині канал не виконує своєї водопостачальної функції. Через замулення русла і підпір води в Орілі її заплава місцями підтоплена, заболочена і являє собою луки і очеретяні болота. Усе це вплинуло і на гідрохімічний режим річки, зокрема на підвищення мінералізації, яка в деяких протоках сягає 4 г/дм³.

Рослинність Приорілля як об'єкт наукового аналізу привернула увагу вчених ще в середині 30-х років минулого століття. Тут пролягали експедиційні маршрути корифея степового лісознавства О.Л. Бельгарда зі співробітниками. Класичні роботи дніпропетровських ботаніків та гідробіологів вражають глибиною досліджень і обсягом польових робіт, вони є унікальним науковим матеріалом для розуміння генезису флори і рослинності всього регіону [4, 5, 10].

Дослідження проводили за загальноприй-

нятими методами [11, 14, 17].

Сучасний стан рослинного покриву Приорілля характеризується високим рівнем флористичного та ценотичного різноманіття. Флора і рослинність території Приорілля характеризуються в цілому як репрезентативні для природних угруповань Лівобережного Степу [14]. Зональна вододільна рослинність збереглася незначно, і нині в основному замінена агроценозами. Цінність р. Орілі полягає у збереженні в її долині унікального заплавно-терасового фітоценокомплексу.

Долина річки виступає як осередок природної азональної та інтразональної рослинності: у заплаві – заплавні діброви, луки, водно-болотний комплекс; на піщаній терасі – соснові ліси і піщані степи, березові гайки, болітця бореального типу тощо. І лише схили високого правого берега долини та нечисельні балки є притулками для залишків степової рослинності, що панувала тут колись. На більш давніх терасах, так само, як і на широких виположених ділянках заплави, широко розповсюджена галофільно-лучна і галофільно-болотна рослинність, у комплексі з великими мілководними озерами (лиманами) [5].

Незважаючи на досить високу щільність населених пунктів у Приоріллі, природний рослинний покрив займає значні площі – до 30–60 % від всієї території (на різних ділянках долини) і складений з окремих дискретних осередків, зв'язаних між собою річкою Оріль, котра є основним екологічним коридором Орільського природно-територіального комплексу.

Домінуючою природною лісовою формацією є дубові ліси, котрі представлені широким спектром асоціацій. Соснові ліси мають переважно штучне походження, а за площею займають друге місце після короткозаплавних дібров. Формації вільхи чорної, берези пухнастої, тополі чорної, білої, осики займають невеликі площі, але мають велике значення з точки зору біорізноманіття.

Рослинність русла Орілі найбільш різноманітна серед усіх річок Степового Придніпров'я [2]. У верхній частині річки (від впадіння річки Берестової) рослинність розповсюджена вздовж обох берегів по зо-

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

нальному типу і складається зі стрічкоподібних фітоценозів очерету південного з включенням куги озерної, куги Табернемонтана, лепешняку великого, рогозу вузьколистого (іноді з ярусом ряски маленької), до яких із берега приєднуються вузькі смуги з осоки берегової та бульбокомишу морського, а від медіалі річки – комплекси асоціацій, які складають мозаїчний тип заростання. У складі останніх переважають угруповання рдесника пронизанолистого середньої щільності та фітомаси, до складу яких входять кушир занурений, рдесник гребінчастий, водяний жовтець фенхелеподібний, ряска триборозенчаста, частуха ланцетна, вероніка струмкова, їжача голівка пряма, омег водяний, сусак зонтичний з домішкою нитчастих водоростей та ентероморфи. Нижче с. Великі Бучки знайдений рідкісний для Степового Придніпров'я кушир (*Ceratophyllum pentacanthum* Cham.) [2].

У середній частині на плесах рослинність представлена переважно бордюрним типом (вузькими смугами) заростання (фітоценозами очерету, рогоза вузьколистого, комишу озерного, до яких приєднуються ценози рдесника пронизанолистого та куширу зануреного). На перекатах річки має місце розсіяно-плямисте заростання угрупованнями повітряно-водних, занурених рослин, рослин з плаваючим листям та повітряно-водних рослин.

Нижня частина Орілі (від с. Царичанка) складається з Орільського каналу і старого русла. Рослинність старого русла відрізняється переважанням лімнофільних ценозів куширу зануреного, наявності морської, латаття білого та повітряно-водної рослинності. Рослинність Орільського каналу подібна рослинності плес у середній течії, але бордюрний тип заростання з наближенням до гирла (із збільшенням ширини) змінюється зональним. Рослинність складена переривчастими смугами очерету, рогозу вузьколистого та смугами рдесників гребінчастого та пронизанолистого.

Рослинність каналу Дніпро-Донбас має спрощений склад і представлена бордюрним заростанням з переважанням угруповань очерету південного та рогоза вузьколистого

середньої густоти, до яких із глибини примикають угруповання рдесників гребінчастого, пронизанолистого, кучерявого, куширу зануреного, водопериці колосистої та фрагментарно водяного жовтецю.

На пригирловій плавневій ділянці (Обухівські плавні) основну площу займають фітоценози очерета (84 % зарослої акваторії). Ділянки між ними займають угруповання гідатофітів (15 %) та плейстофітів (біля 1 %) із переважанням фітоценозів рдесника пронизанолистого, та доволі рідкісних угруповань водяного жовтецю фенхелеподібного [1].

Рослинність заплавлених озер у безлісих місцях одноманітна. Рослинність лісових озер, навпаки, різноманітніша. Тут зустрічаються рідкісні угруповання пухирчатки звичайної, нітелли (з харових водоростей), сальвінії плаваючої [3].

Раритетна флора басейну р. Оріль налічує 117 видів. Серед них 1 вид (*Sedum sexangulare* L.) занесений до Світового Червоного списку, 2 види (*Senecio borysthenticus* (DC.) Andr. ex Czern., *Tragopogon ucrainicus* Artemcz.) – до Європейського Червоного списку, 22 види – до Червоної книги України (неоцінених – 11 видів, вразливих – 11 видів), 111 видів – до Червоного списку Дніпропетровської області різних категорій.

З усіх видів рідкісних рослин 50 зустрічаються і в Природному заповіднику "Дніпровсько-Орільський", 29 – на іншій території басейну Орілі, 37 видів є спільними для обох територій.

Склад планктонних та бентичних угруповань р. Оріль достатньо різноманітний [3, 10]. У фітопланктоні верхньої частини переважають зелені, синьо-зелені і діатомові водорості, у середній і нижній течії планктон помітно багатший – тут відмічено також ряд видів золотистих, пірофітових і жовто-зелених водоростей, при цьому загальна кількість форм понад 150. У зоопланктоні висока видова різноманітність спостерігається в середній течії річки. Всього зареєстровано: коловороток – більше 50, гіллястовусих – 30, веслоногих – більше 10 видів.

Водойми Приорілля репрезентують досить багатий склад бентосних і пелагобентосних організмів усіх систематичних

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

груп: олігохети, хірономіди, немертини, гідри, моллюски, п'явки, водні комахи та їх личинки [10].

У складі іхтіофауни Орелі встановлено 31 вид риб з 9 родин [12]. Домінуючою родиною є коропові (17 видів), в'юнові, окуневі, бичкові налічують по три види, інші родини представлені по одному виду. За походженням іхтіоценоз складається з представників 7 фауністичних комплексів: бореальний рівнинний (10 видів), понтокаспійський прісноводний (9), понтокаспійський морський (6). Представники інших комплексів налічують 1–2 види. У цілому іхтіоценоз Орелі не зазнав катастрофічних сукцесійних змін. Річка є важливим резерватом генофонду рідкісних видів риб (в'язя, пічкара, карася золотого, гольця, минька). Найбільш оптимальними параметрами для життєдіяльності риб та максимальним рівнем видового різноманіття, чисельності та біомаси відрізняються біотопи середньої течії річки. Тут знайдена популяція руської бистрянки, яку не відзначали у складі іхтіофауни Орелі понад 50 років.

У Приоріллі мешкає 10 видів амфібій (75 % фауни земноводних степової зони): тритон звичайний, ропуха звичайна і зелена, кумка червоночерева, квакша звичайна, жаба гостроморда, ставкова, озерна і їстівна, часничниця звичайна [6].

Із 17 видів плазунів, поширених в Степовій зоні України, у долині Орелі зустрічається 8 видів: черепаха болотяна, ящірка прудка, ящірка живородна, ящірка різнобарвна, вуж звичайний і водяний, гадюка степова, мідянка звичайна. До Червоної книги України занесено степову гадюку і звичайну мідянку. Високе видове різноманіття герпетофауни забезпечується загальним станом збереженості природних біотопів, наявністю відкритих пісків з псамофітно-степовою рослинністю та пограничних контактів степових ділянок з водоймами, відносно близькістю південної границі лісостепової зони. Останнє сприяло збереженню в середній течії Орелі популяції ящірки живородної.

Найбільшими за кількістю в складі орнітофауни, який налічує 190 видів, представлені ряди горобиних (90 видів), соколоподібних (19), гусеподібних (13), куликів (13). Терито-

рію площею 12000 га в межах Магдалинівського району Дніпропетровської області і Зачепилівського району Харківської області (гирлова частина р. Берестової) включено до списку територій, важливих для збереження видового різноманіття та кількісного багатства птахів (ІВА-території) [13]. У долині Орелі зареєстровано на гніздуванні (або перебуванні в гніздовий період) 10 "червонокнижних" видів птахів: орлан-білохвіст, орел-карлик, кулик-довгоніг, кулик-сорока, лунь польовий, лунь степовий, скопа, пісочник морський, поручайник, балабан, ще 4 "червонокнижних" види зустрічаються у період міграцій і на зимівлі: лелека чорний, гоголь, журавель сирій, сорокопуд сирій. Тут гніздяться чисельні популяції чаплевих, значно поширений білий лелека, потужними темпами зростає місцева популяція сірої гуски.

Видове багатство теріофауни складає 51 вид: комахоїдні – 7, кажани – 9, гризуни – 20, хижі – 11, зайцеподібні – 1, парнокопитні – 3. Кажани – найвразливіша група серед ссавців і наземних хребетних в цілому. У приорільських заплавах дібровах знаходять собі притулок 9 видів цих тварин, занесених до Червоної книги України. В окремих місцях (Шагарівський ліс у Магдалинівському районі, Могилівський ліс у Царичанському районі) має місце значна рясність їх поселень, обумовлена наявністю природних сховищ, оптимальними умовами харчування тощо [7].

Ряд хижих представлено 11 видами, серед яких 3 види з родини куницевих занесені до Червоної книги України: горностаї, степовий тхір, річкова видра. Сучасний стан їх популяцій свідчить про реальність збереження за умови обмеження браконьєрського пресу. Заслугує на увагу, перевірку повідомлень про спостереження в середній течії річки перегузні, відносно якої останнім часом констатується зникнення з території України.

Археологічними роботами в долині річки Оріль лише в межах Дніпропетровської області виявлено більш 100 місцезнаходжень різних археологічних епох. Найбільш давні відносяться до епохи пізнього палеоліту. Тут широко представлені пам'ятки епохи мезоліту, неоліту. До епохи енеоліту відносяться унікальна кам'яна антропоморфна стела,

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

випадково знайдена в 1973 році, напевне на місці зруйнованого кургану, що знаходився біля с. Керносівка Новомосковського району. "Керносівський ідол" – поза сумнівом, є найяскравішою і чудовішою археологічною знахідкою, зробленою на території, прилеглої до річки Оріль. Вона представляє одного з верховних божеств древньоарійських племен III тис. до н.е. "Керносівський ідол" відомий далеко за межами України [18]. Він кілька разів експонувався на міжнародних виставках в Німеччині та Італії. Більшість археологічних пам'яток долини р. Оріль відносяться до епохи бронзи. Досліджені також пам'ятки ранньослов'янського часу зі збереженим культурним шаром.

Багатство природних ландшафтів є надбанням українського народу, його природною спадщиною і має слугувати нинішньому та майбутнім поколінням, як це проголошено в Конституції України. Розширення мережі природно-заповідного фонду є одним з найважливіших пріоритетів довгострокової державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища. Важливі складові такої мережі – національні природні парки, тобто території, створення яких переслідує подвійну мету: охорону природи в поєднанні з рекреацією, тобто організований і суворо контрольований відпочинок та туризм. Згідно з Резолюцією X Генеральної асамблеї Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (Делі, 1969), на-

ціональний природний парк – це "...відносно велика територія: 1) де одна чи декілька екосистем не змінені суттєво господарською діяльністю, де є види тварин і рослин, геоморфологічні об'єкти і місця існування спеціального наукового, просвітнього чи рекреаційного значення або мальовничі ландшафти; 2) де центральна державна влада ухвалила заходи щодо попередження або виключення можливості господарської діяльності в усьому районі та ефективно впроваджує у життя заходи зі збереження екологічних, геоморфологічних та естетичних рис, що призвели до його виділення; 3) куди відвідувачам дозволено вхід за спеціальними умовами для нахнення, освіти, відпочинку і в культурних цілях".

Питання про необхідність створення в долині Орелі природно-заповідного об'єкта високого рангу неодноразово обговорювали науковці і громадські організації Дніпропетровщини і Харківщини. Особливо актуальним воно є в контексті розвитку національної екомережі, складовою частиною якої (екокоридор високого регіонального рангу) і повинен стати Національний природний парк "Приорільський". На користь створення парку свідчить весь комплекс природних, історико-культурних і соціальних чинників. Розвиток подій, спрямованих на реалізацію цієї ідеї, яка законодавчо підтримана Указом Президента України № 1129 від 1 грудня 2008 року, детально висвітлено в публікаціях [15, 16].

Висновки

Згідно з обґрунтуванням, розробленим громадською організацією Еколого-туристичне об'єднання "Орлан" ще у 2000 році, пропонується створити Національний природний парк "Орільський" у межах трьох областей України – Дніпропетровської, Харківської та Полтавської. Загальна площа парку 82,8 тис. га, у тому числі: в Дніпропетровській області – 55,6 тис. га, у Харківській – 17,0 тис. га, у Полтавській – 10,2 тис. га. Його територія мала охопити заплаву річки в середній і нижній течії та вздовж усієї довжини р. Стара Оріль з частковим включенням до

його складу і лівобережних, і правобережних схилів долин. Повторюючи вигини річок та відповідні елементи долин, територія парку повинна була являти собою дугоподібну смугу шириною 1–12 км і загальною довжиною 168 км.

Створення Національного природного парку в долині Орелі сприятиме відновленню і охороні біорізноманіття, формуванню обґрунтованої системи сталого розвитку природно-територіального комплексу з максимальним урахуванням соціально-економічних інтересів населення.

Бібліографія

1. Барановский Б.А. Растительность руслового равнинного водохранилища / Б.А. Барановский. – Днепропетровск, 2000. – 172 с.
2. Барановський Б.О. Вища водяна рослинність русла ріки Оріль / Б.О. Барановський // Вісник Полтавського педінституту. Полтава: Вид-во ППІ, 2002. – С. 40–45. – (Серія: Екологія. Біологічні науки).
3. Барановский Б.А. Современная гидробиологическая характеристика реки Орель / Б.А. Барановский, Л.В. Бондаренко, Т.В. Миколайчук // Проблемы створення Орільського національного природного парку: матеріали науково-практ. семінару (м. Дніпродзержинськ, 16 листопада 2000 р.). – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2000. – С. 25–28.
4. Бельгард А.Л. Леса долины р. Орели / А.Л. Бельгард, Т.Ф. Кириченко // Сб. работ биофака ДГУ. – Днепропетровск, 1940. – Вып. 3.
5. Бельгард А.Л. Лесная растительность юго-востока Украинской ССР / А.Л. Бельгард. – К. : КГУ, 1950. – 264 с.
6. Булахов В.Л. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Земноводні та плазуни (*Amphibia et Reptilia*) / Булахов В.Л., Гассо В.Я., Пахомов О.Є. – Дніпропетровськ : Вид-во ДГУ, 2007. – 420 с.
7. Булахов В.Л. Сучасний стан фауни кажанів Дніпропетровщини / В.Л. Булахов, П.Т. Чегорка // Європейська ніч кажанів '98 в Україні (Праці Теріологічної Школи. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 56–60.
8. Генсирук С.А. Леса Украины / С.А. Генсирук. – М. : Лесная промышленность, 1975. – 280 с.
9. Дем'янов В.В. Сучасний стан гідрологічної мережі басейну річки / В.В. Дем'янов // Проблеми створення Орільського національного природного парку: матеріали науково-практ. семінару (м. Дніпродзержинськ, 16 листопада 2000 року). – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2000. – С. 12–14.
10. Загубиженко Н.И. Моллюски р. Орели / Н.И. Загубиженко // Моллюски. Основные результаты их изучения. – Л. : Наука, 1979. – VII. – С. 190–191.
11. Катанская В.М. Высшая водная растительность континентальных водоемов СССР / В.М. Катанская. – Л. : Наука, 1981. – 185 с.
12. Кочет В.М. Ретроспективний аналіз і сучасний стан іхтіофауни р. Оріль / В.М. Кочет, С.М. Тарасенко // Проблеми створення Орільського національного природного парку: матеріали науково-практ. семінару (м. Дніпродзержинськ, 16 листопада 2000 року). – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2000. – С. 29–32.
13. Микитюк О. ІВА території України: території важливі для збереження видового різноманіття та кількості багатства птахів / О. Микитюк. – К. : СофтАРТ, 1999. – 324 с.
14. Тарасов В.В. Флора Дніпропетровської та Запорізької областей. Судинні рослини. Біолого-екологічна характеристика видів: монографія / В.В. Тарасов. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. – 276 с.
15. До проекту створення Орільського національного природного парку (екологічні чинники) / П.Т. Чегорка, В.В. Манюк, В.В. Дем'янов, В.О. Барсов, В.І. Кочет, В.І. Домрачев // Національні природні парки: проблеми становлення та розвитку: матеріали міжнародн. науково-практ. конференції, присвяченої 20-річчю Карпатського національного природного парку (м. Яремче, 14–17 вересня 2000 року). – Яремча, 2000. – С. 351–357.
16. Методи, зміст і підсумки роботи Екологічно-туристичного об'єднання "Орлан" в долині річки Оріль / П.Т. Чегорка, В.І. Домрачев, В.В. Манюк, В.В. Дем'янов // Участь громадськості у збереженні малих річок України. – К., 2003. – С. 56–57.
17. Челинцев Н.Г. Расчет плотности населения птиц по радиальным расстояниям и углам обнаружения на маршруте / Н.Г. Челинцев // Экология и поведение птиц. – М. : Наука, 1988. – С. 198–207.
18. Чурілова Л.М. Керносівський ідол з Приорілля – археологічна знахідка світового значення / Л.М. Чурілова // Проблеми створення Орільського національного природного парку: матеріали науково-практ. семінару (м. Дніпродзержинськ, 16 листопада 2000 року). – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2000. – С. 42–45.

Рецензент – доктор біологічних наук,
професор І.Х. Узбек